
УДК 94.001.73 (47+57) «18/19»

Н.А. Лемешева

*ст. викладач кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін
Харківського державного університету харчування та торгівлі*

**ВПЛИВ ЗЕМСТВА НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

© Лемешева Н.А., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34410>

У статті досліджуються основні напрями діяльності земства спрямовані на розвиток сільського господарства пореформеної Харківської губернії, особливо на розвиток селянського господарства. Аналізується ефективність вирішення земством основних господарчих, соціальних, культурних та побутових проблем населення Харківської губернії, простежені основні напрямки соціально-економічної діяльності земських установ.

Ключові слова: Харківська губернія, земство, сільське господарство, селянське господарство, рільництво, соціально-економічна діяльність, земська управа.

В статье исследуются основные направления деятельности земства, направленные на развитие сельского хозяйства пореформенной Харьковской губернии, особенно на развитие крестьянских хозяйств. Анализируется эффективность решения земством основных хозяйственных, социальных, культурных и бытовых проблем населения Харьковской губернии, прослеживаются основные направления социально-экономической деятельности земских учреждений.

Ключевые слова: Харьковская губерния, земство, сельское хозяйство, крестьянское хозяйство, полеводство, социально-экономическая деятельность, земская управа.

The article examines the main areas of activity for the development of zemstvo farms Kharkov province. The effectiveness of local boards solving the basic economic, social, cultural and everyday problems of the rural population, traced the main directions of socio-economic activity of local institutions. It is noted in the post-reform Kharkiv province zemstvo actively influence the economic development of the province. Zemstvo largely determines the dynamics of the farm, the main forms of social and economic organization, geography and its place and share in the economy of the province. These activities create the necessary zemstvo both objective and subjective conditions for market transformation of the entire economy of the province. In the post-reform period, growing relationship with the market increased the role of money in life in Kharkiv province and gave rise to them needing to search additional sources of income. As result of these processes and activities zemstvo Kharkiv for the years 1861-1917 was one of the main regions of commodity agriculture in the Russian Empire, with a distinct specialization in the production of grain and sugar beets.

Key words: Kharkov province, district council, peasant farm, field, socio-economic activities, zemstvo.

Постановка проблеми визначається тим, що становлення та розвиток земств як органів місцевого самоврядування Харківської губернії, об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських проблем. Ті завдання, які надавалися земствам за Положенням 1864 р., на практиці виглядали зовсім в іншому ракурсі. Необхідно було переглянути підходи до їх вирішення, по-новому подивитися на реальні можливості, якими були наділені земства, для реалізації своїх планів. Аналізуючи діяльність земських установ Харківської губернії можна зробити висновок, що хоча їй були притаманні злети та падіння, загальні наслідки підкреслюють наявність значних потенційних можливостей у земств як органів місцевого самоврядування. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах Харківської губернії, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин. Актуальність теми дослідження визначається значною роллю земств як органів місцевого самоврядування в історії Харківщини і недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці. Земства стали складовою частиною українського пореформеного суспільства і суттєво вплинули на формування ринкової економіки. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою не-

обхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії селянського господарства в Харківській губернії.

Аналіз актуальних досліджень. Історіографія обраної теми відображає складність, багатогранність і динамізм характерний для розвитку соціально-економічної діяльності Харківського земства протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Суттєвий внесок у наукову розробку питання діяльності земства з розвитку селянських господарств Харківської губернії зробили такі дослідники як Я.В. Абрамов [1], В.П. Безобразов [2], В.Е. Брунст [3], Б.Б. Веселовський [10], Е.С. Гордеєнко [6], А.М. Гуз [7], І.М. Клінчен [16] та ін. Їх роботи вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми узагальнюючи дослідження. В них досліджувалися деякі важливі аспекти діяльності Харківського земства. Проте, спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору охоплювала історію діяльності земства з розвитку селянських господарств Харківської губернії у 1864-1917 роках, ні в українській, ні в російській історіографії немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання дослідження.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні основних напрямків соціально-економічної діяльності земства Харківської губернії; в аналізі ефективності вирішення земством основних проблем роз-

витку сільського господарства губернії, в вирішенні соціальних, культурних та побутових проблем населення Харківської губернії протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. В соціальній структурі пореформеної Харківщини селянство складало переважну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону. Тому без детального дослідження господарської діяльності селянства, зокрема землеробства, неможливо об'єктивно зрозуміти основні шляхи, темпи й особливості історичного розвитку цього регіону. Становлення земств, як органів місцевого самоврядування Харківської губернії, об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських проблем. Для регіону економічний розвиток в основному визначався рівнем сільського господарства. Тому найбільш гостро господарчі проблеми виявлялися саме в сільській місцевості. До основних соціально-економічних проблем, які доводилося вирішувати земству, належали будівництво шляхів, мостів, поліпшення поштового сполучення, сприяння розвитку торгівлі, відкриття ярмарок, розвиток лісорозведення, продовольча справа, створення метеорологічної служби, протипожежні заходи, розвиток кустарних промислів.

Загальноросійські аграрні реформи 1860-70-х рр., ознаменували перехід селянського землеробства Харківської губернії на товарно-ринковий шлях розвитку. При цьому головну роль відігравали кардинальні зміни у поземельному устрої селянства. Для 467 тис. колишніх поміщицьких селян такі зміни були визначені передусім умовами реформи 1861 р. В результаті її здійснення загальні розміри селянських наділів у губернії скоротилися з 638 936 до 475 654 дес., тобто приблизно на 27%, а середній душевий наділ у 60-70-ті рр. XIX ст., склав 2,4 дес.

В найбільш складному економічному становищі опинилися більше 11 тис. селяндарствеників або неокладних, які отримали приблизно по 1 дес. орної землі, а також понад 14 тис. селян, що перебували до ре-

форми на становищі дворових і по умовах реформи взагалі не одержали польових наділів. Також, у ряді випадків погіршувалася якість надільної землі. Поміщики, прагнучі закріпити за собою родючі ділянки, переселяли на непридатні землі цілі села. Тільки у 1865 р. в губернії було переселено на менш родючі землі 1793 селянських дворів [21, с. 176]

Чисельність державного селянства після 1861 р. значно зросла за рахунок селян дрібнопомісного дворянства і склала в цей час близько 744 тис. осіб. Підготовка до реформи державного села почалася ще в 1848-1853 рр., коли на Харківщині був складений земельний кадастр. Закон 1866 р. «Про поземельний устрій державних селян» та інші законодавчі акти фактично закріпили за ними всі колишні наділи та всі ті права, якими вони користувалися і до реформи. В результаті після проведення в губернії реформи (1866-1872 рр.) загальне землеволодіння державних селян навіть збільшилося на 1,3%. Вони отримали в середньому по 4,5 дес. землі на душу, тобто майже у два рази більше за поміщицьких селян. Особливо вирізнялося багатоземеллям державне селянство Старобільського та частково Валківського й Ізюмського повітів. Старозаймочні землі також були віднесені законодавством до розряду державних, що спричинило численні скарги селянських громад до казни. В судах оскаржувалося близько 885 тис. дес. старозаймочної землі, основна частина якої в результаті була передана селянам без викупу [23, с. 80-82].

За наступні, після аграрних реформ, десятиліття, становище із забезпеченням селян земельними наділами помітно змінилося в гірший бік, внаслідок природного приросту населення і частих сімейних розділів в самих селянських господарствах. На початок XX ст. наділи колишніх державних селян уже зменшилися в середньому до 2,8 дес., а колишніх поміщицьких аж до 1,3 дес. землі на наявну душу. Явну нестачу надільної землі селяни змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Всього, за період з 1861 по 1914 рік, у поміщиків і казни харківськими селянами було придбано до 495

тис. дес. землі. Крім того, ними щорічно орендувалося до 10-15% надільної землі. Так, наприклад, у 1877 р. розміри орендованої по губернії землі дорівнювали 298 тис. дес., в 1905 р. – 221 тис. дес., а на 1914 р. досягли 500 тис. дес. [23, с. 52].

Основні тенденції характерні для сфери поземельних відносин значною мірою визначали шляхи та динаміку розвитку селянського землеробського господарства. У цій сфері помітне зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і значних змін в їх структурі, що проявилось в заміні одних культур та сортів іншими. В губернії поступово складалася регіональна спеціалізація з виробництва окремих видів сільськогосподарських продуктів як зовнішній прояв товаризації землеробства. Основну частину посівних площ, у другий половині XIX та на початку XX ст., повсюдно зайняли такі культури як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес. Найбільш динамічно, за період з 1861 по 1914 р., підвищувався ринковий попит на жито у зв'язку з загальним подвоєнням зростання населення губернії, а особливо із збільшенням тут кількості міського населення. Зріс попит на українське жито і на зовнішніх ринках. На Харківщині жито ще з XVII ст. було досить традиційною сільськогосподарською культурою. Воно давало добрі сходи на різних ґрунтах, було стійким до посухи і морозів, до того ж, не вимагало великих затрат на внесення добрив. Як один із головних продуктів селянського харчування, жито займало близько двох третин озимих полів чи до 20% всіх зернових посівів у селянських господарствах [10]. Основне місце посідали такі його сорти, як ваза, криця, муравівське та ін. На Харківщині завжди переважало озиме жито. Ярове зустрічалось як виняток, бо було нерентабельним – його врожай був майже на чверть нижчий, ніж озимого. Урожайність жита в другій половині XIX ст. становила до 60 пудів з десятини, а на початку XX ст. вона ще дещо піднялася. На виробництві жита спеціалізувалися селянські господарства північно-західних повітів. Тут воно було не лише важливим продуктом для харчо-

вого ринку, але й сировиною для чисельних місцевих винокурних заводів [16, с. 93].

Друге місце в селянському землеробстві губернії належало пшениці. Її вирощування вимагало більше зусиль для підготовки ґрунту і використання відносно удосконаленої землеробської техніки, а тому, було під силу тільки економічно сильним господарствам. Разом з тим, з кожним десятиріччям, харківське селянство все більше переваги надавало саме пшениці, як культурі більш рентабельній і ринковій. Вона мала різноманітне застосування і використовувалась, навіть, у своїх відходах, як добра кормова культура. Харківська пшениця також дуже високо цінувалася в тих закордонних країнах, куди вона вивозилась на продаж. У кожному повіті та волості, залежно від ґрунту та клімату, культивували різні сорти пшениці. Найкращими вважалися озимі тверді арнаутка (чорноколоска і жовтоколоска) та гірка, які давали найбільші врожаї у Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах і становили тут важливу статтю експорту. Поруч з цими сортами на Харківщині сіяли й прості пшениці – полбу та польську, що були менш вимогливими до якості ґрунту. Найбільш інтенсивно ярова пшениця вирощувалась селянством в південно-східній степовій смузі губернії [15, с. 381]. Головними центрами ярмаркової торгівлі пшеницею в регіоні стали такі населені пункти як: Білопілья (Сумський повіт), Боромля (Охтирський), Олексіївка та Таранівка (Зміївський), Покровка, Тарасівка, Ново-Глухів і Гусинівка (Куп'янський). Селянська пшениця скуповувалась тут купцями, які великими партіями вивозили її на загальноросійський та зарубіжний ринки [9].

Третє місце в селянських господарствах займав овес, який був одночасно і фуражною, і харчовою культурою. Як і раніше в пореформеній Харківській губернії вирощувалась до 12 сортів білого й чорного вівса, виключно ярового. Довгий час популярним тут був так званий шатилівський, майже білий овес, урожайність якого доходила в деяких регіонах до 80 пудів з десятини. Найбільші площі ріллі — до 23% овес займав в північно-західній і

центральної частини губернії [18, с. 119]. Ячмінь у другій половині XIX ст., теж став користуватися значним попитом на світовому ринку і придбав значення експортної сільськогосподарської культури, у зв'язку з чим, посіви під ним з року на рік збільшувалися, особливо у Вовчанському, Старобільському, Куп'янському та Ізюмському повітах. Вже на початку XX ст. ячмінь займав тут до 30% орних земель. Крім переробки на харчові продукти, він йшов на виготовлення пива та горілки [8].

Колись традиційна для Слобожанщини гречка, яка завжди користувалась особливою пошаною у землеробів, не витримала конкуренції із експортними зерновими культурами. Поступово йшло скорочення її посівів, які в результаті зменшились до 5% загальних посівних площ губернії. Разом з тим, в селянських господарствах північно-західних повітів гречка давала стійкі врожаї навіть на самих поганих ґрунтах, що втримувало її від повного виключення із посівообігу. Тут були поширені такі її сорти як звичайна посівна або культурна, слов'янка, татарка та ін., але найбільш за все білопільська. Ще одну зернову культуру — кукурудзу широко вирощували селяни Куп'янського повіту [20, с. 64].

Суттєвою ознакою ринкової перебудови селянського землеробства в другій половині XIX – на початку XX ст., було динамічне збільшення посівів під технічні культури, насамперед під цукрові буряки і картоплю. На вирощуванні цукрових буряків спеціалізувалося селянство Лебединського, Сумського, Охтирського і Вовчанського повітів. Місцеві родючі землі та клімат дозволяли одержувати врожаї в 70 і більше берковців з десятини [22, с. 55]. В цілому по губернії за 1861-1912 рр. посіви буряків збільшилися з 4 до 64,8 тис. дес., тобто в 16 разів [25, с. 202]. Картопля в селянських господарствах теж набувала поширення. Лише за 1870-90-ті роки посіви цієї технічної культури зросли на 306% і зайняли до кінця сторіччя 55,2 тис. дес., а в 1912 р. — уже 60 тис. дес. Посіви соняшників займали близько одного відсотка селянських полів, переважно в Куп'янському Старобільському повітах, що дозволило регіону посідати в масштабах Росії п'яте

місце по валових зборах цієї культури [23, с. 131].

На виробництві тютюну спеціалізувалися селяни Лебединського й Сумського повітів. Щорічно вони збирали до 40 тис. пуд. тютюну. Харківські селяни також вирощували коноплі й льон. З їх волокна виготовляли тканину, а з насіння – олію. При цьому, для продажу волокна на місцевих ярмарках, коноплі вирощували тільки у північно-західній частині Сумського повіту, а льон – у Старобільському та Зміївському повітах. У решті регіонів ці культури вирощувалися селянами виключно для власних промислових потреб [23, с. 52].

Спеціалізація землеробського виробництва закономірно і дедалі гостріше висувала для селянських господарств питання про добрива. Однак у наявних джерелах відзначалося їх недостатнє розповсюдження в регіоні, що вкрай виснажувало ґрунти польових наділів. В результаті врожайність зернових і технічних культур на селянських полях та інтенсивність її динаміки помітно відставали порівняно з показниками у поміщицьких господарствах. Розвиток селянських господарств губернії ускладнювався тим, що вони були вкрай обтяжені різноманітними податками і платежами. В середньому по губернії платежі та відробітки становили до половини чистого доходу з десятини орної землі. Таким чином, податковий прес в основному не відповідав платоспроможності селянських господарств, що призводило до швидкого зростання заборгованості. Це болюче позначилося на стані значної частини селянських господарств, призводило до їх зубожіння і спонукало до активних пошуків нових джерел доходів. Багато хто з селян щороку вливався у лави кустарів та промислових робітників [23, с. 112].

Дуже важливим напрямом господарчої діяльності харківського земства була організація продовольчої справи. На Харківщині вона мала особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості виробника необхідним посівним матеріалом. Царський уряд не міг не розуміти стратегічного значення вирішення цього питання. На-

самперед, це виявилось в його підході до розподілу продовольчого капіталу між губерніями. Уряд прагнув до того, щоб «кошти, надані земствам кожної губернії для забезпечення продовольством місцевого населення, відповідали обов'язкам, покладеним на нього з цього предмету». Це означало, що земствам надавалися деякі права, тільки обмежені місцевими рамками і межами, визначеними Положенням 1864 р. Лише за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71%. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах [19, с. 170].

Діяльність земств Харківської губернії по покращенню умов сільського господарства, а отже, і у вирішенні проблем господарчого розвитку, виражалася і у підході до осушення боліт і заболочених луків, а також у зрошувальних або обводнювальних роботах. Найкраще така робота здійснювалась у земствах Ізюмського та Охтирського повітів. Що стосується зрошувальних робіт, то вони дуже часто ставали необхідними в місцевостях з посушливим кліматом. Так, у 1879 р., на засіданнях Харківського губерньського земства вказувалося на необхідність цих робіт у губернії. Зрошувальні роботи виконувалися або власне земством через своїх службовців, або ж земства видавали позики окремим особам і сільським громадам на влаштування запруд, водоймищ тощо. Допомоги від уряду на ці заходи земство не отримувало і узгодженої системи у цих заходах не було, тому вони носили вибіркового характеру [11, с. 7-8].

Розкриваючи заходи, що приймалися земськими закладами у Харківській губернії, щодо сприяння розвитку сільського господарства, необхідно відзначити й такий суттєвий для регіону аспект, як введення обов'язкової посадки дерев. Це мало величезне значення для сільського господарства – збереження земель від знищення їх вітром, покращення ґрунту завдяки затримці вологи та снігу і т.п. Про актуальність цієї проблеми свідчать наступні факти: тільки в Куп'янському повіті з 888 673 десятин землі, що нараховувалися у повіті, 39 380 десятин або 4,5% були непридатні

для землеробства. З них, тільки пісками було зайнято 8 тис. десятин. Як свідчать звіти земств, питання про посадку дерев постійно порушувалося на земських нарадах, особливо стосовно джерел для його фінансування [5, с. 23-25].

Не менш уважно ставилося Харківське земство до питання по збереженню лісів, що були передані урядом у повну власність державним селянам. Це проявлялося у піклуванні про влаштування розсадників, запруд, а також розчищенні джерел з обсадженням їх деревами, особливо у повітах, які мали їх значну частину і були одним із джерел життя місцевого населення завдяки своїм природнім властивостям – полюванню, деревина, збирання ягід і грибів, що були одним із засобів харчування населення. У Харківській губернії вводили навіть штрафи за лісові порубки і випас худоби у молодому лісі. З 1867 до 1893 рр. земством було прийнято 10 постанов, що сприяли збереженню лісів [12, с. 68-69].

У досліджуваній період харківськими земствами на рік витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб., причому вони в основному йшли на надання допомоги господарствам, завдяки яким тримався розвиток сільського виробництва. Земства, намагалися економічними заходами поліпшити становище народного господарства, що було пов'язано з нестачею коштів, існуванням застарілих форм господарства і низькою прибутковістю. Для цього, вважали земці, необхідно не тільки вказати землеробам шляхи до більш прогресивного ведення виробництва, а й рішуче діяти при розв'язанні таких проблем як продовольча, розвиток агрономії на сучасних досягненнях, розповсюдження і покращення сільськогосподарської праці за рахунок використання технічних засобів, усунення несприятливих умов при господарюванні через боротьбу зі шкідниками та ін. [13, с. 277-279].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу фактичного матеріалу можна з упевненістю констатувати, що в пореформеній Харківській губернії земство активно впливало на розвиток селянського господарства і в значній мірі визнача-

ло його динамізм, основні форми, соціально-економічну організацію, географію, а також місце й питому вагу в господарстві губернії. Така діяльність земства створювала всі необхідні як об'єктивні, так і суб'єктивні передумови для ринкової трансформації всього народного господарства губернії. В пореформений період зростаючий зв'язок з ринком підвищував роль грошей у житті селян і породжував потребу постійного пошуку додаткових джерел доходу. В результаті цього, Харківщина за 1861-1917 роки стала одним з головних регіонів товарного землеробства в Російській імперії з яскраво вираженою спеціа-

лізацією з виробництва зерна та цукрового буряка. В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земством досвід в галузі розвитку селянських господарств Харківської губернії потребує подальшої наукової розробки. Необхідно більш ґрунтовно підійти до дослідження земської діяльності у аграрному секторі економіки. Слід також звернути увагу на роль земств у розвитку малого селянського підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. (Обзор деятельности русского земства) / Я.В. Абрамов. – СПб.: Типография газеты «Новости», 1889. – 288 с.
2. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление в России / В.П. Безобразов. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 162 с.
3. Брунст В.Э. Земская агрономия // Юбилейный земский сборник. 1864-1914 / В.Э. Брунст. – СПб.: Изд. Тов-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 323 – 341.
4. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4 т. / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – Харьковская губерния. – 383 с.
6. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с.
7. Гуз А.М. Земства в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності / А.М. Гуз // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 55–59.
8. Державний архів Харківської області. Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 81-89;
9. Державний архів Харківської області. Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 229А. – Арк. 4, 5;
10. Державний архів Харківської області. Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1783. – Арк. 15-24.

11. Доклад Ахтырскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. По административному отделу. – Ахтырка: Б.и., 1909. – 39 с.
12. Доклады Харьковской Губернской Земской Управы 1893 года по земскому попечительскому делу. – Харьков, 1893. – 118 с.
13. Ежегодник главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. Год шестой 1912. – СПб., 1913. – 291 с.
14. Ежегодник МВД. Год шестой 1912. – СПб.: Тип. МВД, 1913. – 717 с.
15. Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. – Х., 1871. – 416 с.
16. Клинчен И. Н. Материалы для решения некоторых вопросов по культуре сахарной свеклы / И.Н. Клинчен. – Х.: Тип. губ. зем., 1888. – 112 с.
17. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств / Л. Корнійчук // Економіка України. – 1995. – № 1. – С. 58-64.
18. Материалы по статистике землевладения и земледелия в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. зем. 1908. – 128 с.
19. Материалы по статистике Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1916. – 228 с.
20. Народное хозяйство в России. – М.: Изд-во Русский книжник, 1912. – 129 с.
21. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во ГУЗ и 3, 1914. – Т.5. – 255 с.
22. Обзор экономического положения России в сельскохозяйственном и промышленном отношении. – СПб.: Тип. С.Т. Цветков, 1899. – 121 с.
23. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1906. – 443 с.

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»